

BORZSÁK ISTVÁN

A BIBLIAI PARADICSOMTÓL MOZART PÁSZTORKIRÁLYÁIG

PLÁNTÁLIJATOK KERTEKET
ÉS EGYÉTEK AZOKNAK GYÜMÖLCSEIT!
(Jerem. 29,5)

Metastasio, Mozart Pásztor királyának (Il re pastore) librettistája, Curtius Rufus és Iustinus nyomán írta meg szövegekönyvét — korának és Mária Terézia udvarának kívánalmai szerint — kellő bonyodalomokkal. A Nagy Sándor kegyéből királyi trónra ültetett Aminta nem más, mint az ókori szerzőktől emlegetett Abdalonymus, mítikus keleti hagyományok hordozója, akinek alakját a római annalisztika (Fabius Pictor) az ősrómai eszményeket megtestesítő (kitalált) Cincinnatusszá formálta. Az orientalista W. Fauth nemrég ennek a keleti hagyománynak messze szétágazó dokumentumkincsét tárta fel nagy ívű tanulmányában, amelyből a klasszikus filológus váratlan összefüggéseket állapíthat meg az ókori Kelet uralkodószimbolikájának kozmológiai vonatkozásai és a görög-római kultúra eddig nem magyarázott jelenségei (a paradicsomleírások; *Roma quadrata*; a római történetírás kialakulásának politikai motívumai stb.) között. A téma kiegészítéséül kínálkozott az osztrák Miksa főherceg (a későbbi császár és király) bécsi vadaskertjének egykorú (XVI. századi) leírása mint az antik paradicsomelképzelések megvalósítási kísérlete az újkori Európában.

A végeláthatatlan Nagy Sándor-hagyomány vizsgálata során legutóbb egy Mozart-opera librettójának szerzőjénél, Metastasiónál kötöttünk ki.¹ Mária Terézia udvari költője (*poeta Cesareo*) az „Ófelsége rendelkezésére írott” és 1751 tavaszán Schönbrunnban előadott *dramma* szövegekönyvének elején annak rendje és módja szerint feltüntette forrásait, már mint Iustinus epitoméjét és Curtius Rufust, de ha nem tüntette volna fel, akkor is rájöhethetnénk, hogy a főhős, a pásztor kodó és kertész kedő Aminta nem *valamelyik* az Amyntas nevet viselő történeti személyek közül, nem is Vergilius eklogáinak Amyntasa, hanem a hol tyrosinak, hol sidóninak jelzett Abdalónymos, ősi királyi sarj, akit Nagy Sándor Sidón elfoglalása után a városállam trónjára ültet.

A rokokó ízlésnek megfelelő — jócskán zavaros — pásztori színjáték ismertetése helyett kezdjük korábbi vizsgálódásaink eredményével, vagyis azzal, hogy ebből az antik szerzőktől is kifejezetten *paradox*nak érzett históriából (Diod. XVII 46 skk.), illetőleg vízmeregető és kertjét gondozó főszereplőjéből, akit Nagy Sándor nagyúri gesztusa segít szegényes körülmények közül uralkodói méltóságba egy főni-

¹ B. I.: Mozart Pásztor király. Cincinnatus utókorához. ...

ciai városállamban, hogyan formálódhatott a korai római történelem emlékezetes epizódja: az eke szarvától elszólitott, kivételes hatalommal felruházott, és erről a rendkívüli hatalomról dolga végeztével önként lemondó *dictator* mint a *vir vere Romanus* minden időkre példát mutató mintaképe.

Annak idején (Dragma I 68 skk.) Diodóros Budé-kiadásának (P. Goukowsky, Paris 1976, 200 sk.) jól tájékoztató jegyzeteiből indultunk ki. Goukowsky jelezte, hogy „ősregi keleti legendákkal” (vieilles légendes orientales) van dolgunk. Hivatkozott az asszír Šarrukīnu ifjúságáról szóló szövegekre, melyek szerint a „vízmeregető” Akki nevelte fel és tette *kertészévé*, majd Ištar istennő kegyeltjeként vált Akkad királyává, és hódításai során mi mindent művelt bronzcsákányával.² Hivatkozott továbbá Enlil-banira, aki szintúgy kertészsorból emelkedett a királyi székbe, valamint a babiloni φουτουργός ἀνὴρ-ra, Belētarasra, majd az „anekdota” valóságos alapjaként megjegyezte, hogy „a kertek fontos szerepet játszottak a közelkeleti uralkodók udvartartásában”.

A paradox „legenda” azóta is többeket foglalkoztatott, de a Közel-Keleten túl is kimutatható történet *nyugati* — közelebről: római — felbukkanására senki sem figyelt fel. Jó húsz éve, hogy a hellénisztikus historiográfia rommezején végzett kutatásaim során tisztázódott a római Cincinnatus (Serranus)-legenda keleti eredete. A főképp Liviusból (III 26) ismerős történet aktuális mondanivalóját — a Claudiusok erőszakos politizálásával szemben a Fabiusok követendő törvénytiszteletét — R. M. Ogilvie körültekintő kommentárjának (Liv. I—V.) köszönhetőleg ma már világosan látjuk, de a második pún háború zajlása idején a legverzátusabb Kelet-szakértőnek — már mint Fabius Pictornak — kezdeményezői szerepét az Abdalónymos-történet átplántálásában ő sem ismerte fel.

Sohasem tudhatjuk, hogy a πνεῦμα „honnan jó és hová megy” (Ján. 3,8). Így történt, hogy Jeremiás Éva egyik tanítványának, Sárközy Miklósnak dicséretes szakdolgozatában olyan utalásra bukkantam, amely tovább segített a rejtélyes kertészkirály történetének kibogozásában. Az orientalista W. Fauth tanulmányáról van szó, akinek „mélységes tudását” (profunde Gelehramkeit: Gymn. 1985, 226) már korábban, a tacitusi Historiae V. könyvének zsidó archaeológiájához írott kommentárjából alkalmunk volt megtapasztalni. W. Fauth nehezen hozzáférhető írásának (Der königliche Gärtner und Jäger im Paradeisos. Persica 8 [1979] 1 skk.) xeroxmásolatát Sárközy Miklós szívességének köszönöm.

Ebben — bevezetésként — Xenophón az ifj. Kyros sardeisi „paradicsomába” (Xen., Oikon. 4,20) kalauzol bennünket, ahol az ámuló spártai Lysandros megkapja a felvilágosítást vendéglátójától: „Mindezt én mértem ki és rendeztem el, de akárhány fát magam ültettem.” Hallhatja továbbá, hogy egy keleti nagyúrnak korántsem csak katonai dolgokkal, hanem földműveléssel (γεωργικὰ ἔργα) is kell foglalkoznia.

² A Šarrukīnu tetteit megörökítő ékirásos táblák angol fordítását I. G. Binder: Die Aussetzung des Königskindes. Kyros und Romulus. Meisenheim a. Gl. 1964, 162 sk.

Xenophón közvetlen élményekből ismerhette meg mindazt, amit majd Cicero a *Cato maior* Xenophón-fejezetében (az *agri cultura* dicséretében: 17,59) úgy foglal össze, hogy Sókratés is mindennél *királyibbnak* mondotta a *studium agri colendi*-t, hivatkozással Lysandros sardeisi látogatására, amikor is Kyros megmutatta neki azt a bizonyos „körülkerített és gondosan elrendezett” kertjét (*quendam consaeptum agrum diligenter consitum*). Amikor a spártai vezér csodálkozott a látottakon (*cum admiratur ... directos in quincuncem ordinem et suavitatem odorum...*), Kyros megerősítette, hogy mindezt ő mérte így ki (*atqui ego ista sum omnia dimensus, mei sunt ordines, mea descriptio*),³ sőt sok növényt is a maga kezével ültetett. Cicero csakúgy, mint Xenophón, boldognak mondja a kert *királyi* gazdáját, de alkalmasint egyikük sem sejtette, hogy a perzsa trónigénylő kertészi kedvtelése mögött miféle elgondolás, milyen hagyomány rejlik. Fauth itt Strabónnak azt a helyét idézi, ahol a perzsa előke-lőségek neveléséről van szó (XV 734): meg kellett tapasztalniuk a pásztorélet nehézségeit, a lovas vadászatot, de egyéb gyakorlati foglalkozásokat, köztük a $\varphi\upsilon\tau\omicron\upsilon\rho\gamma\epsilon\iota\nu$ και $\rho\iota\zeta\omicron\tau\omicron\mu\epsilon\iota\nu$ mesterségét is. Megtoldhatjuk ezt azzal, amit Iustinus epitoméjában a nagy Mithridates neveltetésének csodás részleteiről (XXXVII 2,4–9) olvasunk.⁴

Xenophón leírása az elő-ázsiai (folyami) kultúrába illeszkedő hegyi, illetve steppei nomád törzseknek egyre finomuló ízléséről tesz bizonyosságot: milyen tetszetősek is azok a szabályos rendben ültetett fasorok, a mindenütt megfigyelhető, szép $\epsilon\upsilon\gamma\omega\nu\acute{\alpha}$.⁵ Egy „Perzsia öröksége” (The legacy of Persia) c. gyűjteményes kötetben (szerk. A. J. Arberry, Oxford 1953, 262) L. Sackville hívta fel a figyelmet arra, hogy ezek a gondosan kicirkalmazott kertek egy bizonyos elő-ázsiai kozmológiai szkémára vezethetők vissza: a bibliai paradicsomhoz hasonlatosan négy folyótól keresztbeszabdalt „Weltgarten” az oikumenét szimbolizálja.⁶ Folyók híján mesterséges csatornákkal is épülhet *paradeisos*, a szabályos fasorok telepítése már könnyebb feladat. Ebben az összefüggésben eszünkbe juthat Xenophón Anabasisa, amelynek elején (I 2,7) a phrygiai Kelainai városáról és Kyrosnak ottani vadasparkjáról van szó: „ezen a vadakkal tele *paradeisos*-on keresztül folyik a Maiandros, amelynek forrásai $\epsilon\kappa$ τῶν βασιλείων erednek.” Xenophón itt nem beszél fákról, virágagyakról, csak Kyros lovas vadászgyakorlatairól, de mi elgondolkozhatunk a $\gamma\epsilon\omega\rho\gamma\acute{\iota}\alpha$ és a $\pi\omicron\lambda\epsilon\mu\iota\kappa\acute{\eta}$ $\tau\epsilon\chi\eta\eta$ össze-

³ Az illető Cicero-részletből idézett kifejezések (*dimetiri, dirigere, describere, distribuere, dividere*) az augur-, majd a földmérő-praxis szakkifejezései. Túl messzire vezetne, ha itt Romulus városalapítói aktuálával kapcsolatban a *Roma quadrata*-problémába bonyolódnánk; vö. *Szabó Árpád: Roma quadrata*. Rhein. Mus. 87 (1938) 160 skk., majd később: Maia 8 (1956) 243 skk.

⁴ O. Seel a Iust.-epitomé fordításának jegyzeteiben (Zürich—München 1972, 544 sk.) e hellyel kapcsolatban csak a Kyros- és Romulus-történet topikájának vonásaira gondolt. Igaz, hogy a kivonatban csak a király mérregszakértői mivoltáról és ellenálló képességéről olvashatunk, külön a (mérgek) növények természetéről nem.

⁵ Vö. G. Widengren: Iran, der grosse Gegner Roms. ANRW II/9 (1976) 251 skk.

⁶ A paradicsomi elképzelések kozmológiai vonatkozásairól l. Fr. Stolz: Theol. Realenc. XXV (Berlin—New York 1995) 705 skk. — A „Paradicsom” megjelenés geneziséről l. J. N. Bremmer: The Birth of the Term ‘Paradise’. A „Rise and Fall of the After life” c. kötetben (London—New York 2002), 109 skk.; a tanulmány korábbi változatának tartalmi ismertetése: Ant. Tan. 45 (2001) 264 (*Pesthy M.*).

egyvezetethetőségén, oly módon, hogy a kettőt az uralkodói hivatáson (státuson) belül összetartozónak véljük. Az elő-ázsiai *paradeisos*-ok többféle funkciója a nagykirály (μέγας βασιλεύς) különleges *auráját* érzékelteti. Így érthetjük meg Sókratés szavait Xenophón Oikonomikosában (4,13): „Bárhon tartózkodjék is (a perzsa uralkodó), gondja van arra, hogy legyenek ott kertek, κῆποι οἱ παράδεισοι καλούμενοι, πάντων καλῶν τε κάγαθῶν μεστοί, ὅσα ἡ γῆ φέρειν θέλει.

Ilyen díszkertről persze máshol is olvassunk, pl. Xenophón Anabasisában (II 4,14): a görög zsoldosok egy Tigris melletti „nagy, szép és mindenféle fákkal sűrűn beültetett *paradeisos* közelében” táboroznak le. Nem akármilyen lehetett Tissaphernés kis-ázsiai helytartó *paradeisos*-a, melyről Plutarchos Alkibiadés-életrajzából (c. 24) tudunk: ebben a pázsitos rétekekkel és üdítő forrásokkal ékes kertben fasorok váltakoztak pompás lugasokkal; máshol (Kypur. I 3,14; Hell. IV 1,15) „körülkerített” (av. *pairidaēza*) vadászparkról értesülünk; megint máshol (az ószövegségi Eszter könyvében: 1,5) „Ahasvérus király tőn hat napig tartó lakomát susai palotája kertjének udvarán”, minden elképzelhető pompával, „királyi módon”. A *bîtan hammäläk* kifejezés a hatalmas díszpark központjában képzelendő kioszkot („eine Art Sommerschlösschen”) jelöli. Itt már nincsen szó a hadi mesterséget és a földművelést egyként gyakorló, kertészkedő, ill. vadászó uralkodóról, annál inkább a későbbi idők *tyrannos*ainak archetípusául szolgáló, nyakló nélkül dőzsölő keleti kényúrról.

Fauth a paradicsomot említő bibliai helyek közül a Prédikátor könyvét (2,5 sk.: ékességre való kertek, mindenféle termő fák, víztartó tavak, melyekből öntözni lehet a fáknak sarjadó erdejét; vö. Neh. 2,8), és az Énekek énekét idézi (4,12 sk.: „olyan, mint a berekesztett kert, mint a befoglaltatott forrás, gránátalmás kert, édes gyümölcsökkel egybe...”). Mindebből arra következtethetünk, hogy ez az ‘eingezäuntes oder ummauertes Tier- und Baumgehege’ jelentésű szó a Kr. e. V. századtól fogva — akár zsidó, akár görög kontextusban — az Achaimenidák Perzsiájára vezethető vissza, „wo der Grosskönig und seine höchsten Würdenträger die Gepflogenheit der Jagd und des Banketts im ‘Garten’ mit den Obliegenheiten des Eigners, Hüters und Pflegers solcher Bezirke ideell verknüpft sahen.” Ez a „szokás és kötelesség” az uralkodó halálával sem szűnt meg: a birodalomalapító Kyros nyugvóhelyét (Pasargadaiban) csatornákkal, víztárolókkal, kerti pavilonokkal és fasorokkal vették körül. Harmatta János hívta fel a figyelmemet arra, hogy a világhírű Tadzs Mahal, a XVII. századi nagymogul feleségének monumentális síremlékegyüttese is tulajdonképp ilyen *paradeisos*.⁷

Plutarchos Artaxerxés-életrajzából (25,1) azt is megtudjuk, hogy ilyen csodás „paradicsom-kertek” nemcsak a birodalmi központokban voltak, hanem egyebütt, a nagykirály útiállomásai (σταθμοὶ βασιλικοὶ) körül, kietlen tájakon is. Így most már értjük azt a mindeddig kuriózumként számon tartott Hérodotos-helyet (VII 31) is,

⁷ Egyelőre nem jutottam hozzá Elizabeth B. Moynihan könyvéhez: *Paradise as a Garden in Persia and Mughel India*. London.

amely szerint Xerxés a Kelainában élvezett káprázatos vendéglátás, majd az újszövegségből ismert Kolossai érintése után, „a Sardeis felé vezető úton haladva (ταύτην ἰὼν ὁδόν) talált egy platánfát, amelyet szépsége miatt arany ékességekkel díszített”, úgy érkezett meg a lydek városába. Tudjuk, hogy ez a rövid közlés később milyen groteszk félreértésekre adott alkalmat.⁸ Az előzmények ismeretében már senki sem gondolhat egy véletlenül szembetűnő útszéli platánra, csakis az uralkodót a „királyi út” bármely szakaszán készen váró σταθμὸς βασιλικός-ra, illetve az úti állomás körül gondosan ápoltt *paradeisos*-ra, amelynek árnyas fái alatt Xerxés kipihenhetette az utazás fáradalmait.

Fauth *erről* nem szól, jelentőségének megfelelően ismerteti viszont a plutarchosi Artaxerxés-életrajzban (uo.) olvasható esetet, amikor a fagyoskodó katonák átaloltak a királyi *paradeisos* gyönyörűséges fáihoz nyúlni, mígnem maga az uralkodó ragadott fejszét, hogy — katonáinak javára — a legeslegszebb fát kivágja. Elgondolkoztató gesztus: a nagykirály negatív értelemben egészíti ki az ifj. Kyros gondozó-óvó-gyarapító ténykedését, amennyiben alkalomadtán — a rábízottak érdekében — visszafogja, ritkítja a paradicsomi bőséget, burjánzást. Eszünkbe jut — persze későbből és egészen más történeti körülmények közt — Caesar istenkáromlásnak bélyegzett eljárása: Lucanus eposzában (Phars. III 399 skk.) a rombolást megtestesítő városvívó korántsem emberbaráti megfontolásból mutat példát katonáinak személyesen a massiliai szent liget fáinak kidöntésére (vö. Dragma III. 299, 1). Fauth is felhoz egy esetet a *destruktív* erdőirtásra: az Artaxerxés ellen 351-ben fellázadó Tennés (Tabnit) nyilván szándékosan változtatta pusztasággá a perzsák telepítette sidóni *paradeisos*-t. Tüntető megmozdulás volt ez az idegen megszállók kulturális teljesítménye, mintegy jelképe ellen (Diod. XVI 41.) Hasonló szándékkal szentségtelenítették meg később a szaszanida uralkodók sírjait.⁹

Külön fejezetben foglalkozik Fauth az elő-ázsiai emlékeken előforduló szőlő(lugas)-ábrázolások szimbolikájával (Weinrebensymbol in der persischen Regalsphäre) és ennek irodalmi tükröződésével (különös tekintettel Alföldi András idevágó megállapításaira). Nem vehetjük tőle rossz néven, hogy ő sem ismeri Horatius-interpretációnkat (*Persicos odi...* Ant. Tan. 1974, 224 sk. = Dragma I 128 skk.), amelyben az irodalmi motívumnak az Actium — tehát a „keleti vész” elmúlta — utáni Rómában észlelhető lecsapódását véltük kitapintani. Hálásak vagyunk neki mindenesetre azért, hogy kitért „a lugasban lakomázó keleti nagyúr” motívumának a keleti Nagy Sándor-hagyományban is megfigyelhető elterjedtségére;¹⁰ sajnos, a Róma-barát szirakuzai II. Hierón *gymnasion*-építkezése (Athén. V 206 d) kissé távoli párhuzam (vö. Theophr. Hist. pl. IV 5,6; Plin. N. h. XII 71).

⁸ Vö. Dragma I 26 skk. — H. W. Haussig (az A. Horneffer-féle Hérodotos-fordítás Kröner-kiadásában, 727,52. j.) a perzsa nagykirály gesztusát asszír dombormű-ábrázolásokon megfigyelhető jelenetekkel próbálta értelmezni, csak hogy ebben az esetben *nem* az akkád kultuszoknak holmi Zarathustra előtti vallásos képzetekkel való elegyedéséről (weitgehende Verschmelzung) van szó.

⁹ Vö. G. Widengren: i. m. 229.

¹⁰ Vö. Fr. Pfister: Kleine Schriften zum Alex.-roman. Meisenheim a. Gl. 1976, 140 sk.

Így kerülnek látókörünkbe nemcsak a „pontusi — égei térség” királyi kertészének és vadászának hovatovább novellisztikus vagy éppen meséssé színezett változatai (Midas, Gordios...) a phrygiai, lykiai, kyprosi *temenos*-ok, mint a perzsi *pairidaēza* megfelelői, hanem az a személy is, akivel már korábban találkoztunk: a hol Tyrosba, hol Sidónba,¹¹ hol meg a paphosi Aphrodité-kultusz színhelyére lokalizált Abdalónymos (*‘abd’ alonim*, ‘Knecht der Götter’), a paradox módon királyi trónra ültetett „szegény kertész”. Ez a „történetileg aligha igazolható esemény” alkalmasint „legenda megformálása egy keleti eredetű kultuszjelenségnek” (legenden hafte Ausgestaltung eines Kultphänomens).

Fauth Abdalónymosszal mint föníciai „kertészkirállyal” kapcsolatban felsorolja a korábbról ismeretes mitikus vagy történeti szereplőket: a Gilgames-eposz Išlanuját, az akkád Šarrukinut, az isini Enlilbanit, mint akiknek példája, illetve a hozzájuk fűződő kultikus vagy társadalmi-politikai tények „behatóbb megvilágítást igényelnének”. Mindenesetre említi azt a történetet, amelyben a Šarrukinu- és Enlilbani-hagyomány vonásait a Semiramis-utódokat leváltó Beletaras, ez a φουτουργός άνήρ veszi át, aki „egészen váratlanul” (παράλογως) „takarította be és a tulajdon nemzetségébe plántálta az uralkodást” (Agath. II 25 ἐκαρπώσατο τὴν βασιλείαν καὶ οἰκίῳ ἐνεφύτευσε γένει). Ez az ősi mezopotámiai hagyomány (a király mint az ország *művelője*, kultivátora) öröklődött már korábban is: ezért szerepelhet az asszír Asarhaddon (a bibliai Eszarhaddon) *ikkāru*-ként (‘Pflanzer’, ültetvényes), vagy a babiloni Nabukodonosor, mint *ikkāru Bābil*¹² (‘B. földművese’). Érthető a hagyomány megszakítás-lansága: az elsvatagosodásnak kitett talaj öntözéséről, gondos ápolásáról folyamatosan gondoskodni kellett. Legendásra színezve tudunk Semiramis médiái *paradeisos*-áról (Diod. II 13), amelyet Nagy Sándor is felkeresett (Diod. XVII 110,5), akárcsak a Kyros síremléke körül létesített (Arr. VI 29,4). Tudjuk, hogy Babilonban, az Euphratesen túli *paradeisos*-ban vívta haláltusáját (Arr. VII 25,3). A Nagy Sándor-hagyomány regényes epizódjai azt mutatják, hogy szerkesztői a makedón királyt mintegy „integrálták a keleti uralkodók *paradeisos*-milieujébe.” P. Grimal¹² a Daphnis és Chloé-regényre is utal, amelyben (4,2) Longos a lesbosi kertet a nagykirály *paradeisos*-a nyomán ábrázolja.

Az elő-ázsiai *hortus regalis*-okra vonatkozó szöveghelyek olvasása közben az uralkodók *saját kezű* közreműködését persze nem kell szó szerint értelmeznünk. Jobbadára sztereotip formulák ezek, amelyekből annyit szűrhetünk le, hogy a *kert* tulajdonképpen királyi tulajdon, *királyi mű* (vö. Hor., Ars p. 65 *regis opus*, — a misenumi hadikikötőről)¹³, akárcsak a víztárolók, csatornák vagy akár a szőlőültetvények, mint ahogy az ószövetségi Prédikátor is elmondta (2,4 sk.): „Ülteték magamnak szőlőket, csinálék magamnak kerteket és ékességre való kerteket (κήπους

¹¹ Vö. W. Röllig: Kl. Pauly V 960.

¹² P. Grimal: Les jardins romains. ²Paris 1969, 80.

¹³ Vö. Dragma II 288. skk.

καὶ παραδείσους) és ülteték beléjük mindenféle gyümölcsstermő fákat; csinálék magának víztartó tavakat; hogy azokból öntözzem a fáknak sarjadó erdejét.” Sanherib sem elégedett meg egy cédruserdő telepítésével, „csinált magának” vascsákányával a főváros határában „ékességre való kerteket — csatornákkal és víztárolókkal. Megint csak elgondolkozhatunk: Nagy Sándor is csákánnyal tör utat seregének a járhatatlan hegyi terepen,¹⁴ mint keleti hódító elődei vagy az örökébe lépő nyugati hódító, Hannibal, de még más örökösökkel is fogunk találkozni.

Ami az iménti „királyi művek” vallási (kultikus) hátterét illeti, az alkalmanként a vadászszenvedély kielégítésére is szolgáló *paradeisos*-okban felállított oltárok, az ott bemutatott (ital)áldozatok stb. csökevényesen mutatják az idők folyamán esetleg feledésbe merült eredeti jelentést: az uralkodó ideális feladatát, hogy ti. a *körülkértett* kertet, a védett elzártágnak, a vegetációs bőségnek és a művelésnek köszönhető *rend* szimbólumát a kívülről fenyegető romboló, károsító tényezők ellen oltalmazza.

Így foghatók fel a közösségi központokká fejlődő mezopotámiai *paradeisos*-ok mintegy a falakkal védett emberi kultúra kozmikus modelljeként, amint ezt egy prehistorikus samarrai edény stilizált ábrázolása megjeleníti: „ein Baum und Vogel innerhalb eines jeden der vier durch zwei sich kreuzende ‘Kanäle’ gebildeten Beete” (Fauth 3; bibl. a 9. jegyzetben). Elfogadhatónak látszik az a magyarázat, hogy itt a folyóktól négy részre osztott *orbis terrarum* ábrázolásával lehet dolgunk, olyan ábrázolással, amelynek a *Roma quadrata*-kérdéssel való összefüggése elől nehezen zárkozhatónk el. A kultuszhely és a kert „kozmosz kongruenciájának” (Fauth, 20) gondolatával jól megfér az, hogy a sumér Enki is kertészként kínálja gyümölcsseit Uttu istennőnek, vagy a sumér királylista élén szereplő Dumuzi („a pásztor”) egy személyben testesíti meg az isteni *démiurgos*-t és a földművelő őskirályt, a növényi és állati termékenység biztosítóját, a „földművelő” Enkimduval egyetemben, aki nemcsak a „növények gondozója”, hanem ugyanakkor „a csatornák és gátak felügyelője” is. A kétágú kapa vagy a csákány egy sumér tanköltemény szerint Enlil isten találmánya, és a mezopotámiai uralkodók — a lagasi Gudeától késői utódaiig — szertartásos mozdulattal hordozzák a vályogtéglát vagy a kosarat (vö. *Dragma III* 296), vagy Nabukodonosor maga döntögeti a libanoni cédrusokat a templómépítéshez. Az évezredek át öröklődő cím: „a négy világtáj ura” is tulajdonképpen annyit jelent, hogy az illető uralkodó a rendező elvet és a gyarapodást testesíti meg, illetve biztosítja a négy részre tagolt kozmikus *paradeisos*-ban. De elgondolkozhatunk a pylosi *Ta 711* jelzésű táblán olvasható *damokoros* tisztség (funkció)¹⁵ kultikus összefüggéseiről is: a sumér uralkodók feladatai közé tartozott a szent hely tisztán tartásáról való gondoskodás és az élet fájának öntözése is, — mint ahogy Xerxés is megadta a tiszteletet annak a bizonyos platánnak és majd a császárkori Rómában is akad olyan nagyúr, aki borral öntözgeti parkjának legszebb fáját (Plin., N. h. XVI 91,242; *Dragma I* 26 sk.).

¹⁴ Vö. *Dragma I* 189 skk.

¹⁵ Vö. Harmatta János: *Augewas damokoros*. *Ant. Tan.* 45 (2001) 5 skk., különösen 10. — L. még G. Widengren: *The King and the Tree of Life*. 20 sk.

Ebben az összefüggésben tér Fauth vissza újlag (25) a vízmeregető Akkira, Šarrukinu nevelőapjára, valamint a hasonló foglalatossággal bajlódó Abdalónymosra. A vízmeregető és munkaeszköze, a vödör, nélkülözhetetlen a mezopotámiai földművelésben, akárcsak — magasabb fokon — a csatornákra felügyelő személy. Ha II. Nabukodonosor „a csatornák erőskezű felügyelőjének” címét viseli, „aki gondoskodik a földek öntözéséről”, akkor tulajdonképpen Enkimdunak, a gátak hérószí urának vagy éppen Adad istennek, az égi és földi vizek szabályozójának” funkcióját veszi át. A királyi kertekben ezt a ténykedést azok a domborműves ábrázolások mutatják, amelyeken az uralkodó a szent fa előtt áll, esetenként szárnyas démonok társaságában, kezükben a vizesvödörrel és a termékenységet szimbolizáló pálmaággal. Így most már valóban jobban értjük Hérodotosz szűkszavú tudósítását Xerxés szépséges platánfájáról.

Még hosszan folytathatók a Fauth írásában felhalmozott revelatív anyag ismertetését (és kiegészítését), amelyből rengeteget tanulhatunk az ókori Kelet elképzeléseiről: a *paradeisos* védett és folyvást gyarapított (gyarapítandó) *polykarpia*-járól, mint az uralkodó életadó potenciájának modelljéről, az ország virulásának kozmikus megjelenítéséről. Vessünk még egy pillantást Alkinoosz mesés kertjére (Od. VII 112 skk.):

ἔκτοσθεν δ' αὐλῆς μέγας ὄρχατος...

τετράγωνος, περὶ δ' ἔρκος ἐλήλαται ἀμφοτέρωθεν...

amelynek leírása¹⁶ ízelítőt adhat a görög—perzsa érintkezések során hovatovább Nyugatra is áterjedő kertkultúra gazdagságából.

Lezárásként térjünk rá arra, amit Fauth is többször érintett, de nyugati (római) átvételére és továbbélésére nem gondolt. Historiográfiai műhelytanulmányaim ismerői sejtik, kiről-miről lesz szó: az előbbieken már említett Abdalónymosról, a Nagy Sándor jóvoltából királyi trónra ültetett kertészről. Nem ismétlem el, amit annak idején (Dragma I 68 skk.) részletesen tárgyaltam, hogy a Šarrukinu-mítosz vonásai-val felékesített történetet alkalmasint Kleitarchos milyen szenzációsrá formálta, és hogy a hellénisztikus változatot — minden valószínűség szerint — Fabius Pictor, a római annalsztika úttörője, az adott történeti körülmények közt hogyan alkalmazta. Mint kimutattam, a közelkeleti kertészkirályból eszményi római hőst kreált, aki Livius előadása (III 26,9) szerint „vagy csatornaásás, vagy szántás, de minden bizonynyal földműves munka végzése közben” fogadja a senatus küldötteit, majd togát öltve hallgatja meg az üzenetet: dictatorként tőle várják a vész elhárítását. Cincinnatusunk (vagy más változat szerint a neve szerint *tyrosi* Saranus-Serranus) tehát csatornaásással van elfoglalva; *palae innixus*, tehát ásójának nyelére támaszkodva ámuldozik a váratlan fejleményen, — a folytatást tudjuk. Csak azt nem tudhatjuk, a közelkeleti Abdalónymosból hogy lett Cincinnatus (vagy Serranus)? Az, amire egy

¹⁶ Vö. J. N. Bremmer: i. m. 121 (az Od.-hely az ó-keresztény irodalomban).

outsider; a művészettörténész Pigler Andor¹⁷ felfigyelt, hogy ti. bizonyos barokk festmények *vagy* Cincinnatiust, *vagy* Abdalónymost ábrázolják, a problémát jelzik. Mi a motívumok hasonlóságából indultunk ki, és a 210-es évek drámai eseményeinek ismeretében jutottunk el Fabius Pictor történeti szerepének megértéséhez. Ezt a Fabiust a görög Kelet szakértőjeként bízták meg a kényes diplomáciai feladattal; a görög közvélemény áthangolásával, a Hannibal szította propaganda ellensúlyozásával. Biztosan ismerte Kleitarchos regényes történetírói ténykedését, és kapóra jött neki a végső soron *tyrosi (Saranus)* Hannibal tyrosi atyafiságának az az alakja, akinek *kitalált* római pendant-jával két legyet üthetett egy csapásra. Görög nyelvű évkönyveiben eszményi rómainak állíthatott kül- és belföldi olvasói elé: a görögök elé tárta az igénytelen és romlatlan római polgár képét, a politikai vetélytársak (a Claudiusok) ellenében pedig felmutatta, hogy egy igazi római önzetlenül szolgálja a közt és nem él vissza kivételes hatalmával, mint akárhány törtető Claudius. De még tovább is merészkedhetünk: Valamikor-valahol egy *király* kényére-kedvére tehetett valakit *királyné*-vé, bezzeg a római nép törvényszabta módon ruházta fel arra érdemes polgárát válságos körülmények közt is *időhöz kötött* hatalommal,¹⁸ és az illető erről a kivételes hatalomról is lojálisan leköszön, ha feladatát teljesítette.

Hogy pedig az előre választott cím első felének is megfeleljek: a Jelenések könyvében (22,1—5) az élet vizének tiszta folyójáról olvasunk, amely folyóvízen innen és túl az életnek fája vala, mely tizenkét gyümölcsöt terem, és ott az Isten szolgáinak nem lesz szükségük szövétnekre, mert az Úr világosítja meg őket, és *országolnak* (βασιλευσουσιν) örökkön-örökké. Mi — nagy merészen — feltételezzük, hogy az idézett helyen a keleti *paradeisos* ősi (*királyi*) vonatkozásai tükröződnek.

... és a bécsi vadaskertig

Más összefüggésben (a *tyrannoktonia*, ill. a *tyrannis* kérdésének a XVI. századi török hódításra való vonatkoztatásával kapcsolatban¹⁹ már hivatkoztunk Bornemisza Péter bécsi görög professzorának, Georg Tannernek „Brevis et dilucida ... Maximiliani, Archiducis Austriae Viennae ad Danubii ripas et diaetae seu amoenarii... et horti et inprimis veteris quincuncis descriptio” c. kéziratos dolgozatára. Ezt a J. Chmeltől sajnos csak kivonatosan közölt tanulmányt²⁰ most érdemesnek véltük behatóbban szemügyre venni, hogy lássuk, hogyan valósult meg a XVI. századi Bécsben az a bizonyos *amoenarium*, vagyis a hajdani perzsa (közel-keleti) *paradeisos* újraálmodása.

¹⁷ Pigler A.: Barockthemen, II. (Bp. 1960) 348 és 362.

¹⁸ Vö. Dragma IV 204 skk. (a kontinuitásról): Ant. Tan. 30 (1983) 204 (Fabius Pictor és a Nagy Sándor-hagyomány).

¹⁹ Az antikvitás XVI. századi képe. Bp. 1960. 95.

²⁰ J. Chmel: Die Handschriften der k.k. Hofbibliothek in Wien, II. Wien 1841, 276 skk.

A kézirat elején (p. 276) olvasható distichonok szerint:

*Est locus et multa spectabilis arbore sylvā,
 qua vaga Danubii ripa feritur aquis.
 Fessus in hoc curis regni pius otia quaerit
 devectus celeri Maxmilianus equo,
 atque ibi cervorum generosa cornua dextra
 atque alios (!) alacris sternit agitque feras.
 Struxit et ad ripam spatiosum fluminis hortum,
 in quo quincuncis culta figura patet...
 Hesperidum cedant horti atque virentia Tempe,
 Alcinoi cedant culta vireta senis.
 Arbore plena seges, cantanti plena volucro (!)...*

A grammatikai bökkenőket nézzük el P. Fabricius „mathematicus regius”-nak. Magából az 1557. május 1-ről keltezett értekezésből nem Tanner terjengős bevezetése érdekes. Bornemisza Péter hajdani kutatóját persze érdekli egy „édes” sophoklési sor közbeiktatása is, amennyiben dokumentálja azt, hogy az Élektrát magyarító deák bécsi mestere továbbra is melengette a Melanchthontól Wittenbergben tanultakat. Érdeke-
 sebb a maga mesterének, Sebastian Huetstockernek hálás emlegetése, mint aki arra buzdította, hogy a királyi *amoenarium* (‘kies pihenőhely’) tervezését segítse *laudatissimis sapientissimarum gentium Persicarum, Atheniensium et Romanarum exemplis*. Ezért vállalkozott ennek a *qualiscumque sylvula*-nak az összegyűjtésére (p. 279).

Maga a tulajdonképpeni értekezés (p. 281) ugyanannak a Xenophón Oikonomikosában olvasható *dulcissima narratio*-nak az idézésével kezdődik, amellyel Fauth is a maga mondanivalóját elkezdte: a spartai Lysandros sardeisi látogatásával abban a „körülkerített és gondosan telepített kertben”. (Tanner Cicero parafrázisának szavait használja: *hortum consaepum et diligenter consitum, quem Lydi paradisum appellant*.) Itt Lysandros — *conspecta pulcherrimarum arborum, pari intervallo dissitarum proceritate, ET ORDINIBUS IN QUINCUNCEM DIRECTIS...* (Tanner kiemelése!) — „a következő szavakkal adott kifejezést ámuldozásának stb.” Az idézet eddig tart, majd kiderül, hogy „nemrégiben” (*nuper*) a szerző is így ámuldozott Miksa Bécs melletti nyári lakjának (*diaeta*) meglátán. Ezután kerül sor az akkor még csak cseh király nagyszabású tervének, a *regia domus* körül létesítendő óriáspark különlegességeinek részletezésére. Az áradozó leírás a fentebbiekben (...) ismertett kis-ázsiai stb. *paradeisos*-ok csodáit idézik emlékezetünkbe: *Is sane Ager seu Medamnis* (? talán a. m. ‘*Mesopotamia*’, amennyiben a királyi nyári lak környezetét a Duna mellékágából elvezetett csatornák szeldelik) *in summa admiratione esse debet*, — annyi szarvas, őz, zerge, vaddisznó, nyúl, hód nyüzsög benne, a szárnyasokat nem is említve. Ő királyi felsége itt aztán kedvére hódolhat vadászszenvedélyének és a jó egészséget biztosító tisztes gyakorlatozásnak (vö. Kyros foglalatoskodásával), megkönnyebbülhet országos gondjaitól (p. 283).

Következik az *amoenissimus hortus* tervezésének ismertetése: 1540-ben J. L. Brassicanus felhívta Seb. Huetstocker figyelmét „a régi perzsák, athéniek és rómaiak” kertépítő tudományára (*quanta solertia et prudentia... in hortis, pratis, pomariis et vineis utiliter conserendis, observato speciosissimo illo quincuncis ordine usi essent*), illetve Lazare de Baif (a francia király velencei követe) ide vonatkozó tudós írásaira.²¹ Miksa mindezek ismeretében rendelte el *citra moram* a nagyszabású terv megvalósítását, méghozzá úgy, hogy a legendás Kyros példáját követve maga jelölte ki a növények ültetési rendjét: *ipse Rex hunc ordinem... certo funiculo a media ipsius cenaculi fenestra versus hortum protracto non sine memorabili Cyri exemplo propria manu dimensus est*. Nyilván ráismerünk a görög kifejezésekre (διεμέτρησα καὶ διέταξα), majd a továbbiakban még az εὐγωμία szemmel tartására is: *quamcumque in partem spectes, ad angulos aequales exacta sint omnia...* Így nőtt ki a földből Miksa csodakertje, méltó párja Kyrosék *paradeisos*-ainak, ugyanúgy *körülkerítve*, csak talán még gazdagabban: az állatok akárhányszor a kerti lakig merészkednek, szinte felkínálják magukat most már nemcsak a hajdani vadászfegyvereknek, hanem a modern puskáknak is: *seipsos telis, venabulis et bombardis quasi obiiciunt...* A kert gazdagságának ismertetése során — az ezerféle gyümölcsfa között — találkozunk még az olyan, Perziából származó barackkülönlegességekkel is, *quae vulgo Durantsi appellatur*.²²

Kár, hogy Chmel kivonatos közlésében (p. 287) nem olvashatunk bővebben a királyi kert „különleges termékenységének” okáról (*regii horti eximiae fertilitatis causa*), mármint a Dunából mesterségesen (*artificiosa aliqua machina*) elvezetett csatornákról (*rivuli*). A teljes szöveg ismeretében bizonyára még hitelesebben győződhetnénk meg a tervezők elgondolásáról: a folyók (csatornák) szabdalta *paradicsomi* kert reprezentálásának szándékáról.

Tanner a továbbiakban (p. 290) visszaemlékezik franciaországi időzésére, amikor (1550-ben) alkalmá nyílt összehasonlítani a két fővárost, és megállapíthatta: *ager Viennensis omnibus fere rebus Parisiensi anteferendus videtur*. Visszaemlékszik azonban olaszországi tanulmányútjára is: a Georgica költőjének lelkesedésével vallja, hogy Italia szinte egész Európának kertje (*veluti Adonidis et Alcinoi... aliorumque regum antiquissimorum hortus*), miközben nemcsak a régiekre (Pompeius, Sallustius, Lucullus, Maecenas... „gyönyörűségeire”) gondol, hanem a korabeli Po-síkságra vagy Nápoly környékére is.

De Bécs (*haec florentissima universae Germaniae ora*) mindezekkel állja a versenyt! Éppen ezért juthat eszébe 1557 tavaszán, hogy az egek urához esdjen, *ne hanc*

²¹ Később (p. 288) Tanner nemcsak a kertekről író antik szerzőket sorolja fel, hanem az egykorú szakértőkre is hivatkozik: *G. Budaeus (Budé): De asse et partibus eius (1514)*, ill. *L. Bayfius (Baif): De vasculis etc.*

²² Az őszibarack németül ma is *Pfirsich*, oroszul *nepcuk*, franciául *pêche*, olaszul *pesco* (a latin *Pescicum malum*-ból). — Miksa Verancsics Antal esztergomi érsek kertjéből hozott „duranci” oltógallyakat: Podhraczký József adataira hivatkozik S. Lauter Éva az „Európa híres kertje” c. kötetben (Bp. 1993), 102. 5. j. A tanulságos gyűjtemény (szerk. R. Várkonyi Ágnes és Kósa László) ismeretét R. Hamar Mártának köszönöm.

dulcissimam patriam Turcicis armis vastari sinat, sed eam quam diutissime clementer protegat, ut sit perpetuum rerum bonarum hospitium, adeoque munitissimum totius Germaniae adversus Turcicam rabiem et tyrannidem veluti propugnaculum.

Ezekben a hónapokban Tanner magyar tanítványa, a „jó Budából” kivetett Bornemisza Péter, Sophoklés Élektrájának a magyarországi viszonyokra alkalmazott parafrázisával próbálta mozgósítani *nem* a biztonságban szemlélődő nyugati uralkodókat, hanem tulajdon népét, hogy a maga erejére hagyatkozva szálljon szembe a *Turcica tyrannis*-szal. Száz évvel később Zrínyi Miklós ugyanezekkel a gondokkal viaskodik. Az akkori Európa hatalmasságainak érdekeit és erőviszonyait nagyjából ismerjük. A maiakat is.

SUMMARY

Metastasio, the librettist of Mozart's "Il re pastore" wrote his libretto on the basis of Curtius Rufus and according to the claims of his epoch and royal court of Maria Theresa with due knots. Aminta, mounted the throne by the favour of Alexander the Great, is nobody else as Abdalonymus, mentioned repeatedly by ancient authors. He was bearer of mythic oriental traditions whose figure was transformed to (the invented) Cincinnatus, incarnating the ancient Roman ideals. Recently, the orientalist W. Fauth revealed the far-ramified treasure of this oriental tradition in his wide-ranging study. By its help the classical philologist can establish unexpected coherences between the cosmological relations of the ancient oriental royal symbolics and the phenomena, unexplained so far, of the Greco-Roman culture (descriptions of paradise, *Roma quadrata*, political motives of the rise of Roman historiography, etc.). As addition to the subject presented itself the contemporary description of the game reserve at Vienna of the Austrian archduke Maximilian (the later Emperor and King) as an attempt to put into practice the antique idea of paradise in modern Europe.